

Міста степової України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: аналіз історіографії

М.А. Панфьорова

кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії та історії держави
і права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Стаття присвячена еволюції наукових досліджень щодо розвитку адміністративних центрів Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Зокрема, трьом періодам історіографії означеної проблеми: XIX – початок XX ст., 20–80-ті рр. XX ст. і 90-ті рр. XX – початок XXI ст., загальним закономірностям у процесі досліджень у ці періоди та їхнім характерним особливостям. Особливу увагу приділено джерелам проаналізованих досліджень, колу досліджених питань за проблемами та регіоном, видам наукових робіт тощо.

Статья посвящена эволюции научных исследований о развитии административных центров Юго-Восточной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. В частности, трем периодам историографии указанной проблемы: XIX – начало XX в., 20–80-ые гг. XX в. и 90-ые гг. XX – начало XXI в., общим закономерностям в процессе исследований в эти периоды и их характерным особенностям. Особое внимание обращено на источники проанализированных исследований, круг исследованных вопросов по проблемам и региону, виды научных работ.

The article is dedicated to the evolution of scientific research in regard to the development of administrative centers across South-Eastern Ukraine by the end of XVIII and beginning of XIX centuries. Particularly the three historiographical periods of the specified problem: XIX-beginning of XX century, 20ties to 80ties of XX century as well as nineties and the beginning of XXI century, general regularities in process of research and its typical features. Specific focus was given to the source base of the analyzed research, the range of researched questions by problems and region, types of scientific works which, depending on the period, were calendars or commemorative books, individual or collective monographs, multi-volume publishing's of directory type, local history essays, etc.

Ключові слова: історіографія, адміністративні центри, адміністративно-територіальний поділ, губернії, повіти, нариси, пам'ятні книжки, монографії, календарі.

Постановка проблеми

Міста взагалі та означеного регіону зокрема можуть розглядатися як показник розвитку в багатьох сферах: економічній, адміністративній, культурній, військовій. Особливе значення міст у Південно-Східній Україні обумовлюється ще й тим, що обраний період є часом, коли утворилася та розвинулася їх більшість через поширення адміністративно-територіального поділу Росії на зазначені території.

Зміни у міжнародних відносинах Росії й Туреччини, правовому статусі українсь-

ких територій обумовили процес створення міст із оборонних пунктів у адміністративні, торгові та культурні центри. Процес був тривалим і суперечливим, але закономірним і сприяв формуванню сучасної своєрідної інфраструктури. Зараз тут зосереджена більшість підприємств гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості.

Аналіз історіографії окресленої проблеми повинен сприяти дослідникам у вивченні історії міст регіону, окреслити коло питань, що залишаються недостатньо ви-

вченими, зробити акцент на найбільш вагомих дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Історіографія розвитку міст Південно-Східної України обраного періоду не була предметом спеціальних досліджень. Тільки у ХХ ст. вчені почали приділяти увагу аналізу попередніх праць. Як правило, це огляд використаної літератури в передмові або на початку відповідних розділів. Так, у В.М. Кабузана, О.І. Дружиніної, А.В. Бойка є згадки про роботи попередників, але оскільки вони присвячували комплексному розвитку регіону, то й огляд літератури не стосувався саме міст Південно-Східної України у ХVIII–ХІХ століттях.

Єдиною роботою, присвяченою суто історіографічному аналізу, у 1991 р. стало дослідження В.О. Пірка стосовно Півдня України у ХVI–ХVIII століттях [17]. Основною його цінністю є те, що в ньому звернуто увагу на джерела проаналізованих праць, виділено їх слабкі місця, визначено основні етапи в розвитку історіографії ХVIII–ХХ століть. Серед проаналізованих автором робіт можна знайти й ті, що стосуються розвитку міст у окреслений дослідником період. Стосовно інших досліджень, то в них не було зроблено детального аналізу попередніх наукових розробок щодо міст означеного регіону наприкінці ХVIII – у першій половині ХІХ століття.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Комплексний підхід до історії вивчення адміністративних центрів Південно-Східної України в окреслений період залишається актуальним і не достатньо дослідженим як хронологічно, так і територіально. Він включає акцентування уваги на еволюції досліджень: їх видах, джерелах, колі досліджених питань, охопленому періоді. Важливим елементом розроблення обраної теми також є аналіз взаємозв'язку періоду історіографії з видами та проблематикою наукових робіт і зв'язок досліджень між собою.

Формулювання цілей статті

Метою статті є, по-перше, виявлення загальних закономірностей і характерних особливостей наукових досліджень щодо розвитку міст Південно-Східної України наприкінці ХVIII – у першій половині ХІХ ст. і, по-друге, полегшення для дослідників вивчення історії міст регіону, окреслення кола питань, що залишаються недостатньо вивченими.

Виклад основного матеріалу дослідження

У розвитку історіографії вказаної проблеми можна виділити три періоди: ХІХ – початок ХХ ст., 20–80-ті рр. ХХ ст. та 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ століття.

Уже в першій половині ХІХ ст. регіон став об'єктом для наукових студій. Найбільш ранні повідомлення належать перу Є. Ковалевського та пов'язані з історією добувної промисловості на території Бахмутського та Словоносербського повітів Катеринославської губернії [9]. У роботі означені кордони Слобідсько-Української, Катеринославської губерній і земель Війська Донського, а також міста, поміщицькі та державні поселення, територія Луганського заводу. Щоправда, міста не були об'єктом для самостійного вивчення.

З часом тематика досліджень розширювалася як проблемно, так і регіонально. Це пов'язано насамперед із тим, що регіон відіграв усе більшу роль у промислово-господарському комплексі держави. Уже в 1836 р. А.О. Скальковський видав у двох частинах свою роботу, що охоплювала 1731-1823 рр. і була спробою комплексного підходу до історії Новоросійського краю [25]. Дослідник торкнувся територіально-адміністративного поділу Новоросійської та Азовської губерній, стану церковного будівництва, залюднення краю, основних занять населення. Наявні у автора й деякі відомості про міста: їх заснування, розташування, церкви. Маючи доступ як співробітник канцелярії Новоросійської губернії до широкого кола архівних джерел, у тому числі й архіву Запорізької Січі, який після 1775 р. зберігався у Єлизавет-

граді, науковець увів до обігу велику кількість нового фактичного матеріалу. Зважаючи на те, що значна частина архівних документів, якими А.О. Скальковський користувався для підготовки своїх праць, на сьогодні втрачена, його дослідження для вивчення проблеми, особливо узагальнююча праця [24], мають велике значення. У останній роботі історик намагався простежити за всіма змінами, що відбувалися в історії краю протягом XVI – першої половини XIX століття. І якщо його дані щодо господарського розвитку, торгівлі, територіального поділу мають великий ступінь достовірності, то в питаннях заселення краю, як згодом зазначали вже інші дослідники (Д.І. Багалій, В.М. Кабузан), учений недостатньо критично підійшов до джерел і не визначив чітко території, яку мав на увазі під Новоросією. Це у свою чергу призвело до того, що його показники інколи не зовсім правильні, а то й не співставні [8, с. 8-10].

Із сучасників А. Скальковського треба відзначити працю М. Мурзакевича [12]. Автор, хоча й використовував переважно праці попередніх дослідників, але при комплексному підході зміг досить чітко викласти основні напрями розвитку Новоросійського краю та Бессарабії в 1820-1846 роках. Більше того, акцент у роботі на зовнішню торгівлю, яку історик вважав головним і єдиним двигуном розвитку краю, робить дослідження не схожим на інші. Автор згадує міста, як центри торгівлі.

З 1834 по 1874 рік безперервно видавався Новоросійський календар [14]. Особливий інтерес становить такий календар за 1851 рік. Тут подано дані про Луганський чавуноливарний завод та інші промислові заклади регіону, перелічено майже всі міста зазначеної території, їх населення. На жаль, економічний розвиток краю не був головною темою таких видань, можна сказати навіть, що дані про це мають тут фрагментарний, неповний характер.

У 1861 р. була опублікована праця О. Афанасьєва-Чужбинського [1]. Дослідник сам мандрував по Україні, і його нари-

си – це погляд сучасника на господарство, міста та ярмарки краю. Загальне враження автора від регіону можна назвати досить скептичним, та виразна й образна мова дослідження дає можливість поглянути за сухі цифри попередніх оглядів і відтворити більш повну картину стану господарства Південно-Східної України тих часів і зовнішнього вигляду міст регіону.

У 60-х рр. XIX ст. Катеринославський губернський статистичний комітет випускав серію пам'ятних книжок, основним змістом яких були описи міст Катеринославської губернії [19]. Це видання мало продворянський характер, усі зрушення в краї в позитивному напрямі розглядалися як заслуга або самої Катерини Великої, або її намісників: Потьомкіна та Зубова, а з часом згадувалися Павло I, Микола I та Олександр I. Головним джерелом написання цих книжок було Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ) і частково матеріали переписів, зокрема 1824 року. Проте, незважаючи на використання таких документів, у цих книжках часто зустрічаються деякі неточності, пов'язані переважно з неуважним ставленням до праць попередніх дослідників і науково-популярним характером видань.

У другій половині XIX ст. продовжувалася робота з вивчення історії церкви, опосередковано пов'язана з історією міст. Особливої уваги серед досліджень цієї тематики заслуговує праця Феодосія Макар'євського [11]. У першому випуску вона охопила Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський і Павлоградський повіти, у другому – Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський, Ростовський та Олександрівський. Робота ґрунтується на широкій джерельній базі, у якій значне місце займає церковна документація (архів Консисторії). До недоліків дослідження можна віднести деякі неточності про час заснування населених пунктів [17, с. 11].

У 1887 р. О. Єгоров видав невеличку роботу про історію заснування Катеринослава та його розвиток до 1802 р. [6]. У цьому дослідженні знайшли відображення

деякі аспекти історії суконної промисловості міста. Хоча нічого нового після «Пам'ятних книжок» і роботи Феодосія Макар'євського автор не ввів до наукового обігу.

Фактично єдиною роботою історіографії XIX – початку XX ст., яка цілком була присвячена питанню адміністративних перетворень на території Азовської губернії, стала праця Я.П. Новицького [13]. Вона вийшла під рубрикою «архівні джерела» та хронологічно висвітлювала період 1775-1783 років. Крім докладного опису кордонів колишньої Азовської губернії, автор давав відомості про великі міста, їх мешканців, ярмарки тощо.

На початку XX ст., продовжуючи серію видань довідкового характеру, виходив багатотомний збірник під редакцією Семенова-Тяньшанського. Його 7 та 14 томи були присвячені відповідно Малоросійській і Катеринославській губерніям [23]. Матеріали цього ґрунтового видання були конкретного характеру: містили дані про заснування населених пунктів, підприємств, великі ярмарки, торги тощо.

У 1913 р. вийшло дослідження Ю. Готьє, присвячене обласному управлінню в Росії від Петра I до Катерини II. Перший том охоплював 1727-1775 рр. [2]. Робота написана на основі матеріалів ПЗЗ, але незважаючи на таке досить достовірне джерело, у ній є неточності щодо часу тих чи інших адміністративно-територіальних перетворень.

Якісно новим етапом у дослідженні промисловості Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. стала робота професора О.П. Оглобліна [15]. Автор використав журнали мануфактур і торгівлі, а також міністерства державного майна, збірники міністерства фінансів, труди комісії для перегляду статутів фабричних і ремісничих, списки фабрикантів та інші джерела. Центральним завданням своєї праці дослідник вважав вивчення процесу нагромадження капіталу, розвиток капіталістичних відносин у межах українського господарства [15, с. 19]. Безумовний інтерес становлять чис-

ленні таблиці, які містяться в роботі, щодо національного складу населення та його розподілу за заняттями (селяни, однодвірці, військові, міщани, купці), експорту та імпорту через Азово-Чорноморські порти в 1853-1857 рр., кількість фабрик і заводів у населених пунктах із сумою їх виробництв тощо. Роботу можна вважати унікальною за кількістю фактичного матеріалу й обсягу джерел, що були введені істориком до наукового обігу. Міста фігурують у дослідженні як центри промисловості й торгівлі.

У радянський період багато уваги дослідники приділяли формуванню робітничого класу, його становищу тощо, зокрема робота І.О. Гуржія стосовно України [3]. Незважаючи на те, що історик певне місце в ній приділяє питанням класової боротьби, тут знайшов відображення стан промисловості, як України взагалі, так і Південно-Східного регіону зокрема. Автор використав роботи А. Скальковського, Г. Бакулева, Г. Фоміна («Гірнична і гірничозаводська промисловість Півдня Росії») та багатьох інших дослідників, дані статистики за 1860 р. тощо. У ній простежується формування робітників Луганського чавуноливарного заводу та різних підприємств напередодні реформи 1861 року. Акценту на окремі міста автор не робить. Показники промисловості та кількості робітничого класу дають змогу опосередковано аналізувати тенденції в розвитку міст.

У 1959 р. з'являється одна з ґрунтовних, комплексних робіт О.І. Дружиніної, присвячена Північному Причорномор'ю 1775-1800 рр. [4]. Широка джерельна база надає дослідженню особливої цінності. Були введені до наукового обігу матеріали Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) і Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) у Москві, архіву Сімферополя, використовувалося ПЗЗ тощо. Автор співставляє дані попередніх дослідників із архівними: матеріалами ревізій, звітів губернаторів, статистичними даними, матеріалами приватного та генерального межувань, подає різні точки зору. Єдине, що

можна вважати недоліком, це використання в ході дослідження заселення регіону неуточнених результатів IV ревізій, які надходили аж до початку 1783 р. і некритичний підхід до даних А. Скальковського [8, с. 19].

Наступна ґрунтовна робота дослідниці вийшла в 1970 р. й була присвячена Південній Україні 1800-1825 рр. [5]. Головну увагу в ній автор приділила господарському освоєнню краю. Проблема заселення регіону висвітлювалася лише в загальних рисах. Найбільший інтерес із цього питання становлять наведені автором відомості V (на 1801 р.) і VII (на 1827 р.) ревізій про чисельний і становий склад населення зазначеної території, серед якого наявні й міщани [5, с. 70-167]. Особливу увагу вона приділила іноземній колонізації та господарствам іноземних колоністів. Робота містить багато таблиць, карти, що наочно ілюструють динаміку процесу заселення регіону. Великим плюсом праці є її комплексний характер, дослідження питань заселення та господарського освоєння в тісному взаємозв'язку. Питання про міста регіону хоча й не розглядалося окремим блоком, але постійно згадувалося в ході висвітлення окреслених проблем.

Особливу цінність для вивчення історії Південно-Східної України в окреслений період становить монографія В.М. Кабузана [8]. Вона присвячена заселенню Новоросії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Робота ґрунтується на великому фактичному, здебільшого архівному матеріалі. Учений на підставі співвідношення та сукупності даних ревізій, церковного й адміністративно-поліцейського обліку подає детальний (майже за кожен рік) аналіз динаміки населення регіону, у тому числі й міського, соціального та етнічного складу його мешканців, простежує тенденції в демографічних процесах тощо. Крім розгляду стихійних міграцій і державної колонізації краю, історик торкається співвідношення міського та сільського населення, стану господарства на різних етапах, питань адміністративно-територіального поділу.

На підставі урядових актів, зібраних у ПЗЗ, географічних і статистично-економічних описів та картографічних матеріалів офіцерів Генерального штабу, матеріалів, надрукованих у «Записах Одеського товариства історії і старожитностей», «Атласу Катеринославського намісництва 1784 року», який зберігається у РДВІА Москви, та інших матеріалів у 1967 р. Ф.О. Редько зробив спробу докладно вивчити зміни в адміністративно-територіальному устрої півдня України в останній чверті XVIII ст. [22]. Цінність роботи полягає в тому, що автор зробив аналіз стану джерел з цієї проблеми й історіографії та фактично вперше звернувся до адміністративного устрою як окремої теми дослідження.

У 70-ті рр. XX ст. історіографія збагатилася певною кількістю досить ґрунтовних робіт щодо промисловості зазначеної території, які торкалися й міст регіону. Однією з них стала робота В.П. Ващенко [28]. Автор розглянув розвиток капіталістичної промисловості в містах Півдня України в тісному зв'язку з торгівлею.

Показником зростання інтересу до місцевої історії стало видання багатотомного дослідження «Історія міст і сіл Української РСР» [7; 29; 30]. Це значною мірою оживило кресназничу роботу на місцях, зблизило результати досліджень із повсякденною практикою, широкою читачською аудиторією. І хоча вимога суворого дотримання розроблених схем підготовки нарисів до певної міри сковувала ініціативу дослідників, усе ж таки за добросовісного ставлення до цієї роботи вони вивчили не лише наявну літературу, а й архівні джерела [17, с. 21]. Звісно, підготовлені авторами нариси не позбавлені, як і інші дослідження, помилок, але вони містять ряд цінних відомостей про соціально-економічний стан міст і більш-менш значущих поселень регіону в досліджуваний період: кількість населення, його соціальний стан, показники економічного розвитку тощо.

Серед праць 80-х рр. XX ст. з історії окресленої території привертає увагу робота В.І. Тимофійка [26]. Автор на багатому

архівному матеріалі простежує розвиток міст Північного Причорномор'я у другій половині XVIII століття. У ній подано плани міст, що дає змогу читачеві образно відтворити їх стан.

У період незалежності нашої держави серед дослідників простежується прагнення до аналізу зробленого в попередні часи, висвітлення не вивчених досі питань. Пишуться підручники, тексти лекцій, краєзнавчі нариси, ґрунтовні монографії, публікуються роботи представників діаспори.

У 1991 р. була видана історіографічна робота В.О. Пірка, стосовно Півдня України у XVI-XVIII ст. [17]. Основна цінність дослідження полягає в тому, що в ньому звернуто увагу на джерела проаналізованих праць, виділено їх слабкі місця, визначено основні етапи розвитку історіографії XVIII – XX століть. Серед проаналізованих автором робіт можна знайти й ті, що стосуються розвитку міст у окреслений дослідником період.

Першою і фактично єдиною роботою, що цілком присвячувалася торгівлі Південної України у 1775-1825 рр., стала праця А.В. Бойка [27]. Окремі питання з цієї теми, звісно, вивчалися дослідниками. Ще А. Скальовський намагався відтворити картину ярмаркової торгівлі й торгової спеціалізації за матеріалами звітів губернаторів [27, с. 3]. Однак він, а за ним і Багалій робили не зовсім аргументований висновок про панування іноземного купецтва на внутрішньому ринку регіону. Натомість А.В. Бойко підійшов до питання більш ґрунтовно, ніж попередні дослідники. Автор розглянув процес формування торгової буржуазії краю в зазначений період, структуру торгівлі Південної України та її місце в загальноросійському ринку. У роботі наявні характеристика та кількість ярмарків по містах окресленої території.

Безпосередньо містам Донбасу наприкінці XVIII ст. була присвячена робота В.О. Пірка, підготовлена за матеріалами опису Азовської губернії [21]. Дослідник подав дані про Маріуполь, Бахмут, Тор і Маяки від моменту їх заснування до кін-

ця XVIII ст., соціальний склад мешканців, кількість будівель, ярмарків, промислових підприємств, основні заняття населення та корисні копалини поблизу міст. Частково інформація про міста зосереджена в роботі автора про військово-землеробські поселення [16].

У 1997 р. вперше в Україні була видана робота політолога української діаспори Б. Кравченка [10]. І хоча вона присвячена XX ст., автор часто робить екскурси в минуле. Заселення Південної України розглядається дослідником як важливий чинник, що посилював здатність Росії володіти Україною. Приділено увагу етнічному складові населення в Донецькому басейні за даними V ревізії та співвідношенню міського й сільського населення. Дослідник намагається показати фактори, які стримували національний розвиток України, проводить аналогії між розвитком міст у суспільствах із ендегенним розвитком і суспільствах колоніального типу, у результаті чого приходиться до висновку про перетворення саме в другій половині XVIII – XIX ст. України на «безпечний ринок для нових галузей промисловості центру Росії» [10, с. 33].

У 2004 р. вийшла монографія М.А. Панф'юрової щодо формування адміністративної та соціально-економічної структури Південно-Східної України у окреслений період [20]. Міста регіону згадуються у зв'язку з різними напрямками розвитку краю. Зокрема, в роботі на підставі аналізу архівних джерел і праць попередніх дослідників подано динаміку міського населення на досліджуваній території у 1782-1857 рр. і кількість населення та дворів по повітах і повітових містах Катеринославської губернії в 1820 році.

Цього ж року вийшла монографія В.О. Пірка, присвячена заселенню та господарському освоєнню Степової України у XVII-XVIII століттях. У роботі є окремий розділ про міста регіону в означений період, який можна, за свідченням автора, зарахувати до найбільш досліджених [18]. Праця написана на зіставленні широкого кола архівних джерел. На матеріа-

лах РДВІА та РДАДА подано таблиці про кількість міст по повітах Катеринославського намісництва, кількість землі під цими містами, населення жіночої та чоловічої статі в містах за 1784 рік. Крім того, у додатках подано графічні матеріали стосовно великих міст.

Висновки

Таким чином, уже історіографія XIX – початку XX ст. торкнулася значного кола питань з історії Південно-Східної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., але містам великої уваги не приділяла. Дворянські історики переважно не займалися дослідженням соціально-економічного розвитку. Багато питань розглядалися у зв'язку з висвітленням війн, діяльності тогочасних політиків. Водночас проглядалися й нові тенденції, які в другій половині XIX ст., особливо у працях А. Скальковського, Я.П. Новицького, стосувалися питань господарського розвитку, адміністративно-територіального поділу. Крім того, міста досліджувалися у зв'язку з церковним будівництвом та у виданнях довідкового характеру. У роботах цього періоду можна знайти відомості про час заснування різних населених пунктів, їх географічне розташування, кількість жителів або дворів у них, наявність церков, підприємств, ярмарків. Щоправ-

да, цілісної картини вони не дають через розпорошеність і відсутність аналізу саме розвитку міст у дослідженнях.

На відміну від XIX – початку XX ст. історіографія радянського періоду зробила значний крок уперед у вивченні питань соціально-економічного розвитку взагалі. У наведених вище роботах, на підставі нових архівних джерел, зроблено спроби комплексного аналізу розвитку Південно-Східної України. Особливу увагу дослідники приділяють кількісним показникам, зокрема робітничого класу та обсягів промисловості. Міста, як центри класової боротьби та промислового розвитку, стають предметом досліджень.

В історіографії XX ст. спостерігався жвавий інтерес до історії Степової України взагалі та її міст зокрема. Якщо в радянський період переважали дослідження комплексного характеру, у яких міста розглядалися в контексті загального розвитку регіону та країни, то в період незалежності вагомим внеском стали праці істориків-краєзнавців, проблематика звузилася, додалися роботи представників української діаспори. Простежується прагнення до аналізу, зробленого в попередній час, висвітлення не вивчених досі питань. Щоправда, розвиток міст регіону в окреслений період та окремих міст комплексно не розглядався.

Список використаних джерел

1. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – С.-Пб. : Тип. Мор. м-ва, 1861-1863. – Ч. 1: Очерки Днепра. – 1861. – [2], 466, II с. – Ч. 2 : Очерки Днестра. – С.-Пб. : А.Ф. Базунов, 1863. – [2], 438, II с.
2. *Готье Ю.* История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю. Готье. – М. : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1913. – Т. I. – 471 с.
3. *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР АН УРСР, 1958. – 180 с.
4. *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959. – 277 с.
5. *Дружинина Е.И.* Южная Украина. 1800-1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 376 с.
6. *Егоров А.* Екатеринославское блукание (1777-1791) / А. Егоров. – Екатеринослав : Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1887. – 21 с.
7. *Історія міст і сіл Української РСР.* Луганська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 939 с.
8. *Кабузан В.М.* Заселение Новоросии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858) / В.М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 306 с.
9. *Ковалевский Е.* Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа / Е. Ковалевский. – С.-Пб. : Тип. заготовки гос. бумаг, 1829, – 86 с.

10. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
11. (Макар'євський) Феодосий Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав : Тип. Я.М. Чаусского, 1880. – Ч.1-2. – Вып. I. – 573 с. – Вып. II. – 373 с.
12. *Мурзакевич Н.* Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшие 25-летие, т.е. с 1820 по 1846 г. / Н. Мурзакевич. – Одесса : по определению Лицейского совета, 1846. – 88 с.
13. *Новицкий Я.П.* Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775-1783) / Я.П. Новицкий. – Александровск : Тип. при училище глухонемых, 1910. – 38 с.
14. Новороссийский календарь на 1851 год. – Одесса : Гор. тип., 1850.– 108 с.
15. *Оглоблин А.П.* Очерк истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А.П. Оглоблин. – К.: Гос. издат., 1925. – 233 с.
16. *Пірко В.О.* Військово-землеробські поселення на Півдні України у ХVІІІ ст. / В.О. Пірко. – Донецьк : ДонДУ, 1993. – 64 с.
17. *Пірко В.О.* Освоєння Півдня України ХVІ – ХVІІІ ст.ст. в історіографії / В.О. Пірко. – Донецьк : ДонДУ, 1991. – 32 с.
18. *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в ХVІІ – ХVІІІ ст. / В.О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
19. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. и на 1867 г. – Екатеринослав : Изд-во Екатеринославского губ. стат. комитета в тип. Я. Чаусского, 1864. – 326 с.; 1867. – 361 с.
20. *Панф'єорова М.А.* Південно-Східна Україна наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури) / М.А. Панф'єорова. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 186 с.
21. *Пірко В.А.* Города Донетчины в конце ХVІІІ в. (по материалам описания Азовской губернии) / В.А. Пірко // Летопись Донбасса : Краеведч. зб. – Донецьк : Дон. обл. краев-ий музей, 1994. – вып. 2. – С. 28-31.
22. *Редько Ф.О.* Адміністративно-територіальний устрій Південно-Українських земель в останній чверті ХVІІІ ст. (1775-1796) / Ф.О. Редько // Питання історії народів СРСР. – Харків : ХГУ, 1967. – вип. 4. – С. 118-125.
23. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества : настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семенова-Тяншанского. – С.-Пб. : Б. и., 1903. – Т. 7. – 518 с.; Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. – Т. 14. – 982 с.
24. *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А. Скальковский. – Одесса : Тип. Нитче, 1850, 1853. – Ч. 1-2. – Т. 1. – 366 с. – Т. 2. – 552 с.
25. *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 / А.А. Скальковский. – Одесса : Гор.тип., 1836, 1838. – Ч.1-2. – Ч. I. – 300 с. – Ч. II. – 256 с.
26. *Тимофеевко В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине ХVІІІ в. / В.И. Тимофеевко. – К. : Наукова думка, 1984. – 219 с.
27. *Бойко А.В.* Торговля Южной Украины (1775-1825) : Автореф. дис. ... к-та ист. наук : 07.00.02 / А.В. Бойко / Днепрпетровский госуниверситет. – Днепрпетровск : ДГУ, 1991. – 16 с.
28. *Ващенко В.П.* Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец ХVІІІ – 1861г.) : Автореф. дис. ... к-та ист. наук : 07.00.02 / В.П. Ващенко / Одесский гос. университет. – Одесса, 1972. – 30 с.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.